

01

Κάτοψη του σπηλαίου «Δρακότρυπα»

(αποτύπωση: Μ.Μυτελέτης,

Α. Σύρος).

02

Ευρήματα από το σπήλαιο.

«ΔΡΑΚΟΤΡΥΠΑ» ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΘΑΣΟΥ: ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΤΑΦΥΓΙΟ - ΑΡΧΑΪΚΟ ΙΕΡΟ

Φώτης Γεωργιάδης

Δρ Κλασικής Αρχαιολογίας

Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας

Προϊστάμενος Γραφείου Βορείου Ελλάδος

Αναστάσιος Σύρος

Αρχαιολόγος

Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας

ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ «ΔΡΑΚΟΤΡΥΠΑ» ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΣΤΗ ΘΑΣΟ, 200 μίλις μέτρα βορειοανατολικά του οικισμού της Παναγίας, σε μια κατάφυτη πλαγιά προσανατολισμένη προς την παραλία της Χρυσής Αμμουδιάς. Η πλαγιά καταλαμβάνεται κυρίως από περιβόλια διαμορφωμένα με λιθοκτιστες πεζούλες, σήμερα πυκνά δασωμένα λόγω της εγκατάλειψης της καλλιεργητικής δραστηριότητας. Το σπήλαιο αποτελεί γνωστό σημείο ενδιαφέροντος στην περιοχή και, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού, πολλοί επισκέπτες του νησιού αναζητούν και επισκέπτονται τη «Δρακότρυπα».

Πρόκειται για ένα μικρών διαστάσεων σπήλαιο, το συνολικό μήκος του οποίου δεν υπερβαίνει τα 50 μ. και το μέγιστο πλάτος τα 10 μ. (εικ. 1). Η είσοδός του είναι σχετικά στενή και το «κατώφλι» της βρίσκεται περίπου 1,20 μ. ψηλότερα από το δάπεδο του σπηλαίου, μια υψομετρική διαφορά που γεφυρώνεται με ήπια κατωφέρεια. Σε ολόκληρη την έκταση του σπηλαίου υπάρχουν επιφανειακά διάσπαρτα λείψανα ποικίλων περιόδων, από όστρακα χειροποίητων αγγείων μέχρι εφυαλωμένη κεραμική, όπως και λίγα κατάλοιπα σύγχρονων δραστηριοτήτων.

Η «Δρακότρυπα» είναι σπήλαιο που δημιουργήθηκε με θετικό τρόπο ανάπτυξης. Σε αντίθεση με τα διαλυσιγενή σπήλαια, τα οποία σχηματίζονται με τη χημική διάλυση του πετρώματος δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο κοιλότητες στον βράχο, η «Δρακότρυπα» δημιουργήθηκε εξαιτίας της εντατικής και εκτεταμένης απόθεσης τραβερτινικού υλικού, δηλαδή ανθρακικών αλάτων, που σχημάτισαν το εξωτερικό τοίχωμά της. Το σπήλαιο ορίζεται μεταξύ ενός κατακόρυφου πρανούς μαρμάρου στα δυτικά και των τραβερτινικών αποθέσεων στα ανατολικά και σχηματίστηκε όταν νερά υπερκορεσμένα σε ανθρακικό ασβέστιο έρεαν από το απότομο πρανές μαρμάρου δημιουργώντας έναν καταρράκτη. Εξαιτίας χημικών διεργασιών το νερό απέθετε σταδιακά την περίσσια ανθρακικού ασβεστίου πάνω σε κλαδιά και στους πεσμένους βράχους σχηματίζοντας έτσι το ανατολικό τοίχωμα του σπηλαίου. Στο τελικό στάδιο η παροχή νερού του καταρράκτη αρχικά μειώθηκε και βαθμιαία έπαψε τελείως.

Το 1972, η Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη, έπειτα από ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα¹, εντόπισε επιχώσεις της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, καθώς και μικρή ποσότητα αρχαϊκής και κλασικής κεραμικής σε διαταραγμένες επιχώσεις.

Αρκετές δεκαετίες αργότερα, το 2015, η έρευνα του σπηλαίου συνεχίστηκε από την Εφορεία Παλαιoανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας². Η στρωματογραφική ακολουθία των επιχώσεων χαρακτηρίζεται από την εναλλαγή ανθρωπογενών, οργανικών, κλαστικών, αλλά και χημικών ιζημάτων. Εκτός, δηλαδή, από τις συνήθεις επιχώσεις που προέκυψαν από την αποσάθρωση των πετρωμάτων και από την αποσύνθεση και απόθεση οργανικών υλικών, οι χημικές διεργασίες στις ειδικές συνθήκες του σπηλαίου έχουν δημιουργήσει και νέα υλικά, χημικά ιζήματα που έχουν σχηματίσει επάλληλες ασβεστιτικές κρούστες, συχνά σημαντικού πάχους. Οι κρούστες αυτές αποτέλεσαν παράγοντα επιβράδυνσης του ρυθμού της ανασκαφικής έρευνας, αφού κατά περίπτωση απαιτήθηκε ακόμη και η χρήση μηχανικών μέσων για τη θραύση και αφαίρεσή τους. Ταυτόχρονα όμως, οριοθετούσαν ορίζοντες

χρήσης και «σφράγιζαν» παλαιότερες επιχώσεις, καθιστώντας τις κλειστά, από χρονολογικής άποψης, σύνολα.

Κατά την ανασκαφική έρευνα, διαπιστώθηκε η ύπαρξη διαφορετικών χαρακτηριστικών στις επιχώσεις του νότιου τμήματος του σπηλαίου, στις επιχώσεις του βόρειου τμήματος και σε αυτές του πρανούς που σχηματίζεται από την είσοδο έως το επίπεδο του δαπέδου του σπηλαίου.

Στις τομές του νότιου τμήματος ερευνήθηκαν αρχαιολογικές επιχώσεις συνολικού βάθους έως ενός μέτρου. Τα κατώτερα στρώματα αντιστοιχούν σε δύο ετάλληλους ορίζοντες χρήσης, που χαρακτηρίζονται από τη διασπορά αμιγώς χειροποίητης κεραμικής, τις συγκεντρώσεις οστών οικόσιτων ζώων και οστρέων³, αλλά και την παρουσία καταλοίπων πυρών. Η κεραμική δεν φαίνεται να διαφοροποιείται τυπολογικά στους δύο ορίζοντες χρήσης (εικ. 3). Περιλαμβάνει φιαλόσχημα αγγεία, καθώς επίσης ευρύστομα και κλειστά σχήματα για την παρασκευή, αποθήκευση, μεταφορά και κατανάλωση της τροφής. Τα λιγοστά διακοσμημένα παραδείγματα ανήκουν, ωστόσο, αποκλειστικά στον κατώτερο ορίζοντα. Πρόκειται για αγγεία με διαδοχικές τριγωνικές εμπιέσεις και, σπανιότερα, με γραπτή διακόσμηση ερυθρού χρώματος επί καστανού βάθους. Ορισμένες από τις κεραμικές ομάδες της «Δρακότρυπας», ιδιαίτερα του κατώτερου ορίζοντα, έχουν σαφείς ομοιότητες με αντίστοιχες των σπηλαίων «Ατσπές» και «Τρύπες» της Θάσου, που βρίσκονταν σε χρήση κατά τη Νεότερη Νεολιθική ΙΙ περίοδο και κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού⁴. Η απουσία της γνωστής από τα παραπάνω σπήλαια και τις υπαίθριες θέσεις του νησιού διακοσμητικής παράδοσης της Νεότερης Νεολιθικής καθιστά πιθανότερη τη χρονολόγηση της «Δρακότρυπας» στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Δεν θα έπρεπε, ωστόσο, να αποκλειστεί ο συσχετισμός της με πολύ όψιμες φάσεις της Νεολιθικής.

Οι ανώτερες επιχώσεις του νότιου τμήματος είναι διαταραγμένες και χαρακτηρίζονται από τη συνύπαρξη χειροποίητης και τροχήλατης κεραμικής. Η χειροποίητη κεραμική είναι στο σύνολό της ακόσμητη και, σε σύγκριση με εκείνη των κατώτερων στρωμάτων, φαίνεται να συνδυάζει οψιμότερα χαρακτηριστικά. Μολονότι φαίνεται να ακολουθεί την παράδοση της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, η αποσπασματική διατήρηση και η απουσία διακοσμητικών στοιχείων δεν επιτρέπουν την ένταξή της σε ασφαλές χρονολογικό πλαίσιο. Δεν αποκλείεται να αντιπροσωπεύει περισσότερες της μίας χρονολογικές περιόδους, όπως συμβαίνει και με την τροχήλατη κεραμική της ίδιας διαταραγμένης επιχώσης.

Στο βόρειο τμήμα του σπηλαίου, η ανασκαφή μικρής δοκιμαστικής τομής έφερε στο φως μια επιφάνεια χρήσης από χωμάτινο επιμελημένο δάπεδο με υπόστρωμα λίθων, με μια εστία και έναν αποθέτη διατροφικών καταλοίπων, οστών ζώων και, κυρίως, θαλάσσιων οστρέων (εικ. 4). Η σχετική χρονολόγησή της προκύπτει από τα τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά των πύλινων σκευών, κυρίως, όμως, από την τάση διακόσμησής τους με απλά γραμμικά μοτίβα, αποδοσμένα μέσω της γραπτής τεχνικής (με γραφίτη, με καστανό χρώμα επί ερυθρού βάθους) ή με τη χρήση στιλβωτήρα (εικ. 5α), η οποία παραπέμπει στη διακοσμητική παράδοση των τελευταίων φάσεων της Νεολιθικής, γνωστών από σειρά θέσεων, κυρίως της Ανατολικής Μακεδονίας, της Θράκης και

03

03
Νότιο τμήμα. Κεραμική
κατώτερων στρωμάτων
(τέλη Νεολιθικής – Πρώιμη
Εποχή Χαλκού).

04
Βόρειο τμήμα. Επιφάνεια
χρήσης από τα τέλη
της Νεολιθικής
(Φωτογραφικό Αρχείο ΕΠΣ).

05
Βόρειο τμήμα. Κεραμική:
α. από τα τέλη της Νεολιθικής,
β. Πρώιμης Εποχής Χαλκού,
γ. Ύστερης Εποχής Χαλκού –
Πρώιμης Εποχής Σιδήρου.

04

05

της Βουλγαρίας. Η επιφάνεια αυτή ανήκει στην αρχαιότερη φάση χρήσης του σπηλαίου.

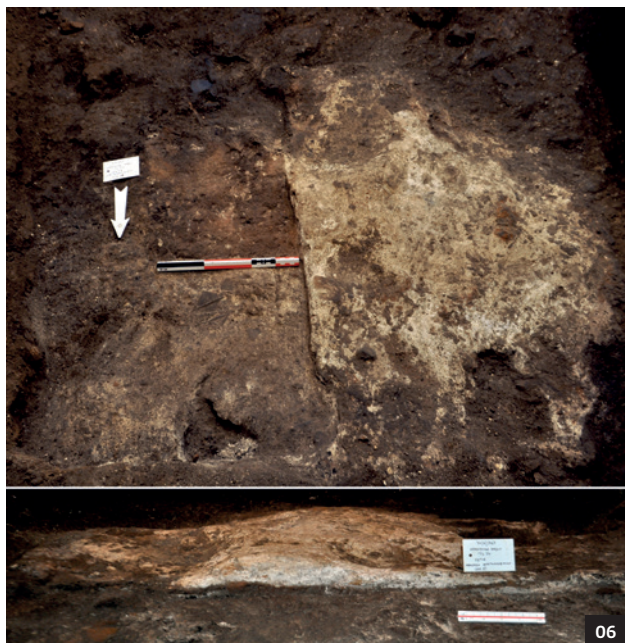
Μια μεταγενέστερη επιφάνεια χρήσης, ιδίων χαρακτηριστικών με την προηγούμενη, αποκαλύφθηκε μαζί με υπολείμματα εστίας στην ίδια περιοχή, κατά τη διάρκεια καθαρισμού έκτασης που είχε ερευνηθεί το 1972 από τη Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη (εικ. 6). Η ελάχιστη κεραμική που συλλέχθηκε τη χρονολογεί στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (εικ. 5β).

Στο βόρειο τμήμα του σπηλαίου, τα στρώματα που ερευνήθηκαν κάτω από το επιφανειακό περιείχαν κυρίως χειροποίητη αλλά και τροχήλατη λεπτή διακοσμημένη κεραμική, που παραπέμπει στους ύστατους προϊστορικούς και στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, μαζί με λίγα οστά ζώων και όστρεα. Με τα στρώματα αυτά σχετίζεται χωμάτινη επιφάνεια χρήσης που βρέθηκε εντελώς αποσπασματικά αλλά, όπως προκύπτει από την έρευνα του 1972, κάλυπτε σημαντικά μεγαλύτερη έκταση. Στη χειροποίητη κεραμική (εικ. 5γ) το πιο χαρακτηριστικό σχήμα είναι η φιάλη με οριζόντιες διχαλωτές λαβές, συνήθης τύπος στη Μακεδονία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου⁵. Στην ίδια περίοδο φαίνεται να εμπίπτουν και τα λιγοστά διακοσμημένα παραδείγματα αγγείων με πλαστική σχοινοειδή ή με εγχάρκτη διακόσμηση⁶. Στη Θάσο η Ύστερη Εποχή του Χαλκού και η Πρώιμη του Σιδήρου αντιπροσωπεύονται σχεδόν αποκλειστικά από μία σειρά υπαιθριων θέσεων της ευρύτερης περιοχής του Θεολόγου, κυρίως στη νότια ενδοχώρα του νη-

σιού⁷. Η σχέση της απομακρυσμένης «Δρακότρυπα» με τις παραπάνω θέσεις, για τις οποίες έχει εκφραστεί στο παρελθόν το ενδεχόμενο ανάδυσης ενός «κεντρικού μορφώματος»⁸, είναι αντικείμενο προς διερεύνηση.

Ανακεφαλαιώνοντας, κατά τους προϊστορικούς χρόνους και από τα τέλη της Νεολιθικής το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε ως χώρος διαμονής, πιθανότατα προσωρινής, από μικρές πληθυσμιακά ομάδες. Τα ευρήματα παραπέμπουν σε χώρο καταρχήν συγκέντρωσης και εστίασης και δευτερευόντως αποθήκευσης, δραστηριότητες που τεκμαίρονται από την εκτεταμένη παρουσία οστεολογικού και μαλακολογικού υλικού, τις καύσεις, τις εστίες και την κεραμική. Τον προσωρινό χαρακτήρα της εγκατάστασης υποδεικνύει, εκτός των άλλων, και η έλλειψη εργαλειακών συνόλων, ειδών καλλωπισμού ή οπλισμού, καθώς και αντικειμένων συμβολικού χαρακτήρα.

Αργότερα, πιθανότατα από τον 7ο αιώνα π.Χ. σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, στη «Δρακότρυπα» ιδρύθηκε ιερό. Σε διαταραγμένες επιχώσεις, μαζί με χειροποίητη κεραμική βρέθηκε και τροχήλατη κεραμική ποικίλων εργαστηρίων και χρονολογικών περιόδων. Η παρουσία παριανής- «μυλιακής» κεραμικής⁹ του 7ου αιώνα π.Χ. (εικ. 7α) οδηγεί στην υπόθεση ότι το ιερό ιδρύθηκε στο σπήλαιο σε μικρή χρονική απόσταση από την περίοδο αποικισμού του νησιού¹⁰. Στην κεραμική από τα στρώματα αυτά περιλαμβάνονται επίσης ψευδοχιακή κεραμική του Ρυθμού των Αιγάρων, θασιακή, αττική και κορινθιακή, μικρή ποσότητα μελαμβαφούς κε-

06
Βόρειο τμήμα. Εστία Πρώιμης Εποχής Χαλκού (Φωτογραφικό Αρχείο ΕΠΣ).

07
Τροχήλατη διακοσμημένη κεραμική, ειδώλια και πλαστικό αγγείο.

ραμικής του 5ου και λίγα όστρακα ενσφράγιστων θασιακών αμφορέων του 4ου αιώνα π.Χ. (εικ. 7β).

Σημαντικά διαφορετική υπήρξε η ανασκαφική εικόνα στο πρανές που σχηματίζεται μπροστά από την είσοδο του σπηλαίου. Όπως ήδη αναφέρθηκε, η είσοδος του σπηλαίου βρίσκεται περίπου 1,20 μ. ψηλότερα από το δάπεδό του, μια υψομετρική διαφορά που γεφυρωνόταν με ένα σχετικά ομαλό πρανές, με ήπια κλίση. Η ανασκαφική έρευνα στη θέση αυτή αποκάλυψε μια κτιστή κλίμακα που οδηγούσε από την είσοδο της σπηλιάς στο χαμηλότερο επίπεδο του δαπέδου της (εικ. 9). Η κλίμακα αυτή, που έχει πλάτος 2–2,40 μ. και μέγιστο μήκος 4,40 μ., δεν σώζεται ακέραιη. Έχει κατασκευαστεί με λίθους, αργούς και επεξεργασμένους. Οι αργοί λίθοι γεμίζουν τις βαθύνσεις του υποκείμενου βράχου και σχηματίζουν το υπόστρωμα πάνω στο οποίο τοποθετούνται οι πλακαροί λίθοι που αποτελούν την επιφάνεια χρήσης (εικ. 8). Ένας τοίχος, ο οποίος μάλιστα ποτέ δεν επιχώθηκε και ήταν πάντοτε υπέργειος και εμφανής, οριοθετεί το πρανές στο οποίο κατασκευάστηκε η κλίμακα στη νότια πλευρά του (εικ. 10).

Το ερώτημα της χρονολόγησης της κλίμακας βρίσκει σαφή απάντηση στα στρωματογραφικά δεδομένα των επιχώσεων που την κάλυπταν. Το στρώμα πάνω από την κλίμακα, σε ένα τμήμα του, σφραγίζεται από ασβεστιτικό φλοιό. Η επιχώση αυτή έδωσε ευρήματα τα οποία στο σύνολό τους χρονολογούνται στην Ύστερη Αρχαϊκή περίοδο, με εξαίρεση τρία μόνο όστρακα που χρονολογούνται κάπως πρωιμότερα, στο

γ' τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ. Το συμπέρασμα, λοιπόν, πως η μέριμνα για την κλίμακα, κατά κάποιον τρόπο, «ατόνησε» κατά την Ύστερη Αρχαϊκή περίοδο είναι ασφαλές και επομένως η περίοδος αυτή αποτελεί ένα *terminus ante quem* για την κατασκευή της. Η ίδια επιχώση, στις περιοχές που είχε διαταραχτεί, αφού στα σημεία αυτά είχε θραυστεί ο ασβεστιτικός φλοιός που την κάλυπτε, περιείχε κεραμική του β' μισού του 6ου και των αρχών του 5ου αιώνα π.Χ., αλλά και λίγα όστρακα πρωιμότερης κεραμικής, καθώς και ελάχιστα οψιμότερων περιόδων.

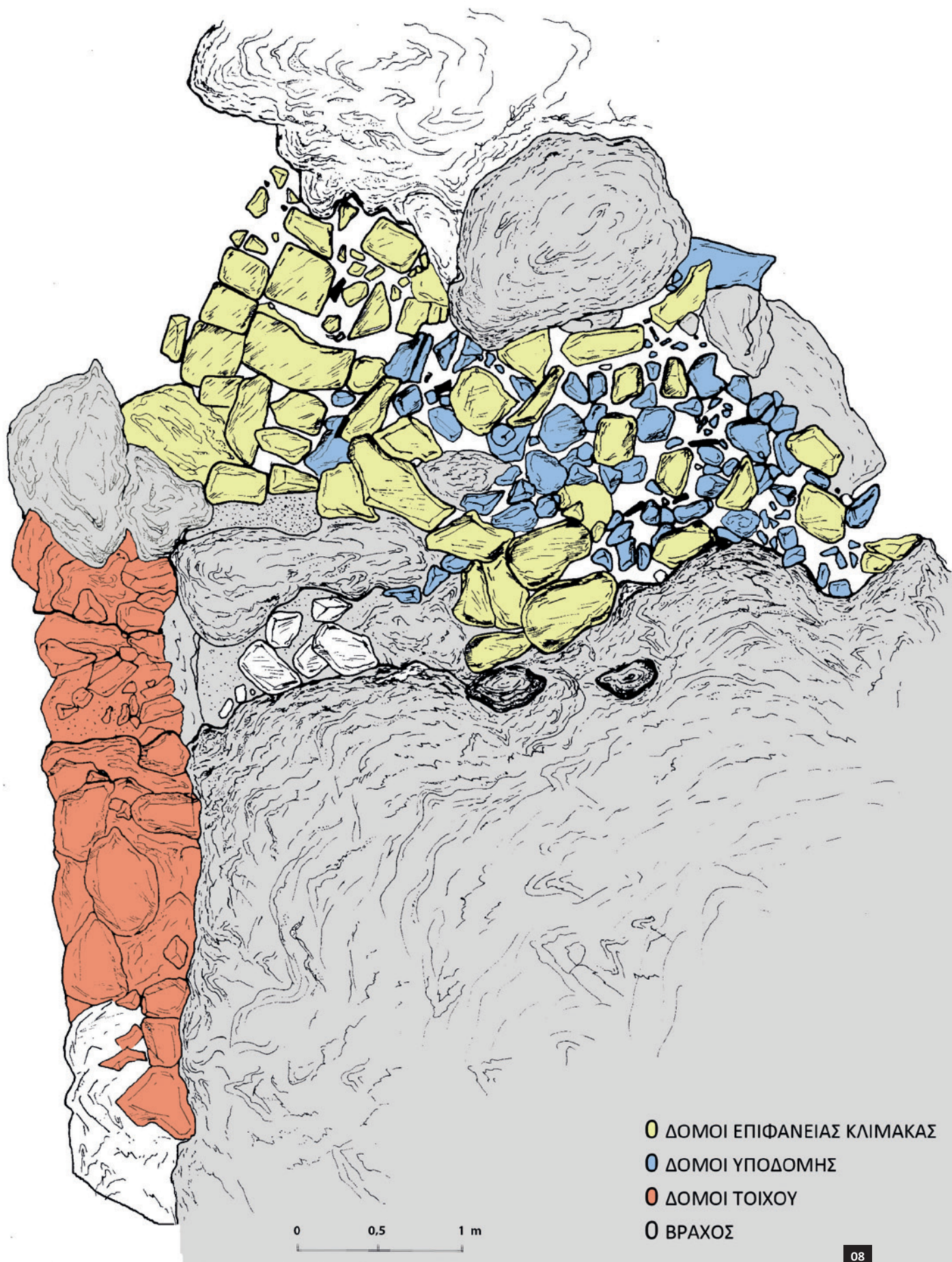
Η ποσοτική ανάλυση της κεραμικής από το στρώμα που συνδέεται με την εγκατάλειψη της κλίμακας δείχνει ότι κυριαρχούν τα συμποτικά αγγεία, που αποτελούν περισσότερο από το 20% του συνόλου της κεραμικής (εικ. 11), ενώ τα μικρογραφικά αγγεία (αποκλειστικά κοτυλίσκες) αποτελούν περίπου το 10%. Άλλα σχήματα, κυρίως λεκανίδες και πινακία, αποτελούν το 11%. Η αδρή χρηστική κεραμική και η αδιάγνωστη αβαφής υπερβαίνουν το 50% του συνόλου. Είναι αξιοσημείωτο πως η σύνθεση της κεραμικής της αδιατάρακτης επιχώσης, όσον αφορά τα σχήματα προέλευσής της, παρουσιάζει πολύ μεγάλη συνάφεια με αυτή της διαταραγμένης επιχώσης.

Τα ευρήματα κοροπλαστικής¹¹ (εικ. 7γ) είναι περιορισμένα και αποτελούνται κυρίως από θραύσματα ειδωλίων ένθρονων και ιστάμενων ιματιοφόρων γυναικείων μορφών της Ύστερης Αρχαϊκής και της Πρώιμης Κλασικής περιόδου. Περιλαμβάνουν επιπλέον θραύσμα υστεροαρχαϊκής γυναικείας προτομής, ένα ειδώλιο Πτα-Παταϊκού¹², καθώς και ένα κεφάλι πλαστικού αγγείου πιθήκου, ροδιακού εργαστηρίου¹³, των μέσων του 6ου αιώνα π.Χ. Τα ευρήματα αυτά, κατά τη συντριπτική πλειονότητά τους, βρέθηκαν γύρω από τον τοίχο που οριοθετεί την κλίμακα στη νότια πλευρά της, μάλιστα αρκετά βρέθηκαν μέσα σε χαλάσματα του τοίχου που είχε καταρρεύσει και επιδιορθωθεί σε ένα σημείο του. Είναι πολύ πιθανό, λοιπόν, πως ο τοίχος αυτός εξυπηρετούσε την απόθεση, μέρους τουλάχιστον, των προσφορών του ιερού. Η κατασκευή του τοίχου χρονολογείται στο διάστημα ανάμεσα στο α' και το γ' τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ., όπως τεκμαίρεται από την κεραμική που βρέθηκε στα θεμέλια και στην τοιχοποιία του. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, λοιπόν, πιθανότατα από τον 7ο αιώνα π.Χ. ιδρύθηκε ένα ιερό στην «Δρακότρυπα». Στα ύστερα αρχαϊκά χρόνια η μέριμνα για το ιερό αυτό ατόνησε, παρόλο που ο χώρος φαίνεται πως συνέχισε να χρησιμοποιείται και αργότερα, κατά τον 5ο αιώνα π.Χ., ενώ στη συνέχεια υπήρξαν μόνο κάποια σποραδικά επεισοδία προσωρινής χρήσης του σπηλαίου. Η παρουσία μικρογραφικών αγγείων και ειδωλίων τεκμηριώνει τη χρήση του σπηλαίου ως ιερού. Δεν έχει έρθει στο φως, όμως, κάποιο στοιχείο που να επιτρέπει την ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας με βεβαιότητα.

Η κτιστή κλίμακα και ο κτιστός τοίχος της «Δρακότρυπας» αποτελούν πολύ πρώιμα παραδείγματα αρχιτεκτονικών επεμβάσεων σε λατρευτικά σπήλαια ιστορικών χρόνων στον ελληνικό χώρο¹⁴. Η έρευνα έχει διαπιστώσει την απουσία σημαντικών επεμβάσεων μέχρι τον 4ο αιώνα π.Χ. στη διαμόρφωση των σπηλαίων, τα οποία παραμένουν αντιληπτά κυρίως ως φυσικοί χώροι¹⁵. Υπάρχουν βέβαια κάποιες μικροεπεμβάσεις, κυρίως η λάξευση λίγων βαθμίδων πρόσβασης

07

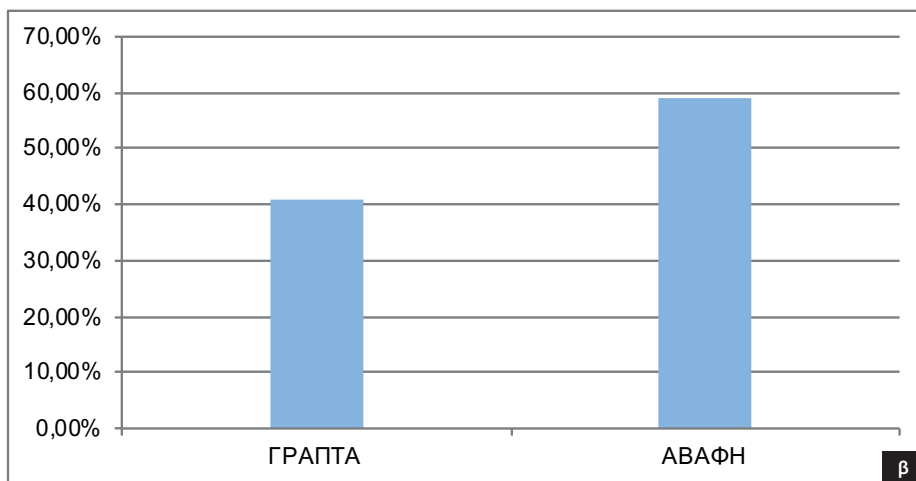
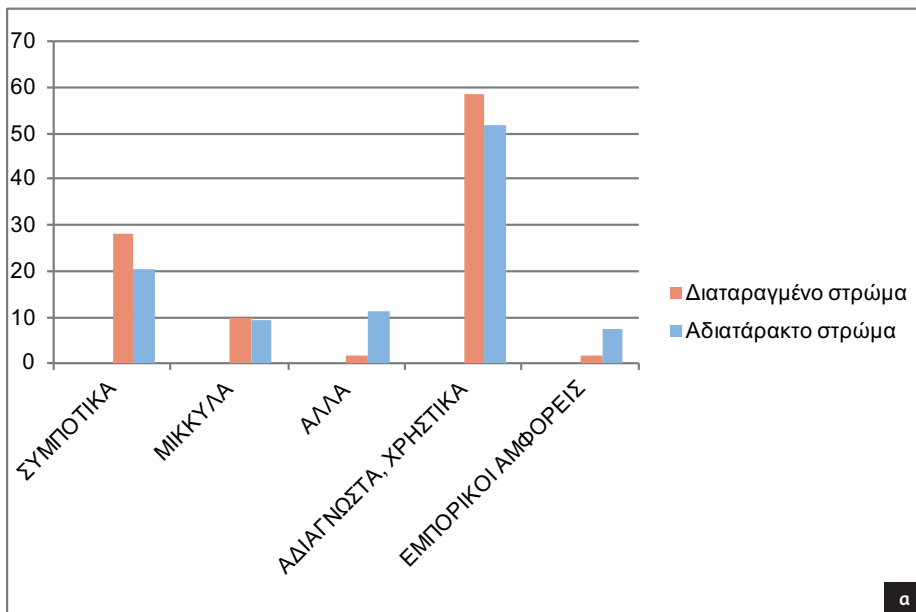
08
Κάτοψη κτιστής κλίμακας
(σχ.: Χρ. Σιδηράτου).

09
Κτιστή κλίμακα. Άποψη από ΝΔ
(Φωτογραφικό Αρχείο ΕΠΣ).

10
Ο αρχαϊκός τοίχος
(Φωτογραφικό Αρχείο ΕΠΣ).

11α-β
Πίνακας ποσοτικής
ανάλυσης της κεραμικής
που σχετίζεται
με την κλίμακα.

προς κάποια σπήλαια, η διαμόρφωση θρανίων κ.ά., καθώς επίσης και ένα ξεχωριστό μνημείο, το σπήλαιο της Βάρνης, που είναι γνωστό για τις εκτεταμένες διαμορφώσεις του¹⁶. Όλες αυτές οι περιπτώσεις όμως, χρονολογούνται μετά το β' τέταρτο και τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. Επομένως η κτιστή

κλίμακα, έστω και αυτής της απλής μορφής, των ύστερων αρχαϊκών χρόνων στη «Δρακότρυπα» και ο τοίχος του βου αιώνα π.Χ. αποτελούν δείγμα πολύ πρώιμων αρχιτεκτονικών διαμορφώσεων σε λατρευτικά σπήλαια ιστορικών χρόνων.

Σημειώσεις

- 1 Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1973.
- 2 Για την έρευνα στη «Δρακότρυπα», βλ. Γεωργιάδης / Σύρος 2022. Γεωργιάδης / Σύρος 2017. Γεωργιάδης / Σύρος 2016. Γεωργιάδης / Σύρος 2015. Γεωργιάδης (υπό έκδ.).
- 3 Κυρίως καρδιτών.
- 4 Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σ. 17, 702 και Σύρος 2017, σ. 522–531.
- 5 Για παράλληλα, βλ. ενδεικτικά στην Άσπρο Θεσσαλονίκης (Wardle 1997, σ. 452, εικ. 1.1–1.6), στην Τούμπα Θεσσαλονίκης (Andreou / Psaraki 2007, σ. 409, 411, εικ. 8, 10, 11) και στο Αρχοντικό Πέλλας (Δελιόπουλος 2010, σ. 76, 81, εικ. 3). Στο νησί της Θάσου είναι γνωστός από τον οικισμό και τις πρώιμες φάσεις των νεκροταφείων στο Καστρί Θεολόγου (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σ. 389, 418–420, σχ. 78, 110).
- 6 Βλ. ενδεικτικά στο Αρχοντικό Πέλλας (Δελιόπουλος 2010), στην Τούμπα Θεσσαλονίκης (Andreou / Psaraki 2007, σ. 408, 412, εικ. 3, 6, 7) και στην Άσπρο Θεσσαλονίκης (Wardle 1997, σ. 454–456, εικ. 3). Για το Καστρί Θάσου, βλ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, σ. 463–507, 545–553.
- 7 Άγιος Αντώνιος και Σκάλα Σωτήρος (ΥΕΧ), Καστρί, Αν-Λιάς και Κουκουδιά (ΥΕΧ–ΠΕΣ) (Παπαδόπουλος 2010, σ. 159–160, 162–163). Επίσης, Καστρί, Λαρνάκι Θεολόγου, Λιμένας, Παλιόκαστρο Μαριών (ΠΕΣ) (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992).
- 8 Παπαδόπουλος 2010, σ. 164.
- 9 Για τη «μυλιακή» κεραμική, βλ. Ζαφειροπούλου 1985. Ζαρηγορούλου 2003. Για την προέλευσή της, βλ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη / Μαραγκού 2012, σ. 323. Μανακίδου 2012, σ. 208–210. Για τη «μυλιακή» κεραμική στη Θάσο, βλ. Ghali-Kahil 1960, σ. 22–27. Coulié 2008, σ. 434–444.
- 10 Σχετικά με τη συζήτηση για τη χρονολόγηση του αποικισμού της Θάσου, βλ. Τιβέριος 2006, σ. 73–75. Tiverios 2008, σ. 73–74. Coulié 2008, σ. 434–443. Blondé κ.ά. 2008, σ. 418–419.
- 11 Για τα ευρήματα κοροπλαστικής από τη «Δρακότρυπα», βλ. Γεωργιάδης (υπό έκδ.).
- 12 Για τα ειδώλια Πιτα–Παταίκου, βλ. κυρίως Sinn 1983. Dasen 2015.
- 13 Για τα πλαστικά αγγεία που

- απεικονίζουν πίθηκο, βλ. Higgins 1959, σ. 23–24, αρ. 1631–1632 (Ροδιακά) και σ. 50–52, αρ. 1685–1686 (Ετρουσκικά). Ducat 1966, σ. 120–124.
- 14 Εκτός του πλαισίου της παρούσας συζήτησης βρίσκονται τα τεχνικά έργα που κατασκευάστηκαν μέσα σε σπήλαιο κατά τις προϊστορικές περιόδους, όπως ο παλαιολιθικός λιθοσωρός που φράσσει την είσοδο του σπηλαιού της Θεόπετρας, ο οποίος έχει προταθεί ως το πρωιμότερο τεχνικό έργο σε σπήλαιο (Ζαχαριάς κ.ά. 2012) ή οι διαμορφώσεις, ενίοτε εκτεταμένες, από τα τέλη της Νεότερης Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, που έχουν εντοπιστεί σε σπήλαιο της βόρειας Ελλάδας (Σύρος 2017, σ. 526–529).
- 15 Πρέπει να τονιστεί πως από αυτή τη διαπίστωση εξαιρείται η Κρίτη, η οποία αποτελεί μία *sui generis* επικράτεια όσον αφορά τη χρήση των σπηλαίων. Λατρεία σε σπήλαιο της Κρήτης, με κτιστές κατασκευές μάλιστα, τεκμηριώνεται από τη Μέση Μινωική περίοδο και εξής, βλ. Tyree 1974, σ. 179–180.
- 16 Για τις διαμορφώσεις στο σπήλαιο της Βάφης, βλ. Weller 1903. Schörner / Goette 2004.

Βιβλιογραφία

- Andreou / Psaraki 2007: Andreou S. / Psaraki K., «Tradition and Innovation in the Bronze Age Pottery of the Thessaloniki Tomba. Food and drink consumption and “tableware” ceramics», στο H. Todorova / M. Stefanovich / G. Ivanov (επιμ.), *The Struma/Strymon river valley in Prehistory. Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus* (In the steps of James Harvey Gaul, 2), Sofia 2007, σ. 397–420.
- Blondé κ.ά. 2008: Blondé F. / Muller A. / Mulliez D. / Kohl M. / Sanidas G., «Thasos in the Age of Archilochos: Recent Archaeological Investigations», στο N. Κατσωνοπούλου / I. Πετρόπουλος / Σ. Κατσαρού (επιμ.), *Διεθνές Συνέδριο Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων. Paros II: Ο Αρχίλοχος και η εποχή του. Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων, Παροιικά Πάρου, 7–9 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα 2008, σ. 409–425.
- Γεωργιάδης υπό έκδ.: Γεωργιάδης Φ., «Πλαστικό αγγείο και ειδώλια από το ιερό στο σπήλαιο “Δρακότρυπα” Θάσου», στο *Το ειδώλιο στον βορειοελλαδικό χώρο από την προϊστορία έως τους ρωμαϊκούς χρόνους, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, 11–13.10.2018, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη (υπό έκδοση)*.
- Γεωργιάδης / Σύρος 2015: Γεωργιάδης Φ. / Σύρος Α., «Ανασκαφικές έρευνες στο σπήλαιο “Δρακότρυπα” Παναγίας Θάσου», *ΑΔ 70* (2015), Β2, σ. 1298–1301.
- Γεωργιάδης / Σύρος 2016: Γεωργιάδης Φ. / Σύρος Α., «Σπήλαιο “Δρακότρυπα” Παναγίας Θάσου, Π.Ε. Καβάλας», *ΑΔ 71* (2016), Β2, σ. 1173–1177.
- Γεωργιάδης / Σύρος 2017: Γεωργιάδης Φ. / Σύρος Α., «Περιφερειακή Ενότητα Καβάλας, Σπήλαιο “Δρακότρυπα” Παναγίας Θάσου», *ΑΔ 72* (2017), Β2, σ. 934–938.
- Γεωργιάδης / Σύρος 2022: Γεωργιάδης Φ. / Σύρος Α., «Η έρευνα της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας–Σπηλαιολογίας στο σπήλαιο “Δρακότρυπα” Παναγίας Θάσου», στο Π. Αδάμ–Βελένη / Α. Αρβανιτάκη (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη 30* (2016), Θεσσαλονίκη 2022, σ. 565–577.
- Coulié 2008: Coulié A., «Archiloché et la colonisation de Thasos: L'apport de la céramique», στο N. Κατσωνοπούλου / I. Πετρόπουλος / Σ. Κατσαρού (επιμ.), *Διεθνές Συνέδριο Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων. Paros II: Ο Αρχίλοχος και η εποχή του. Πρακτικά Β' διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων. Παροιικά, Πάρου, 7–9 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα 2008, σ. 427–447.
- Dasen 2015: Dasen V., «Des Patèques aux “nains ventrus”: circulation et transformation d'une image», στο S. Huysecom–Haxhi / A. Muller (επιμ.), *Archaiologia. Figurines grecques en contexte. Présence muette dans le sanctuaire, la tombe et la maison*, Villeneuve d'Ascq 2015, σ. 35–51.
- Δελιόπουλος 2010: Δελιόπουλος Γ., «Η εγχάρκτη κεραμική της “Υστερης Εποχής του Χαλκού στον προϊστορικό οικισμό του Αρχοντικού Γιαννιτσών», στο N. Μερούσης / Ευ. Στεφανή / Μ. Νικολαΐδου (επιμ.), *Ιρις. Μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλη–Παπαστερίου*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 75–92.
- Ducat 1966: Ducat J., *Les vases plastiques rhodiens archaïques en terre cuite* (BEFAR, 209), Rome 1966.
- Ζαφειροπούλου 1985: Ζαφειροπούλου Φ., *Προβλήματα της μηλιακής αγγειογραφίας*, Αθήνα 1985.
- Zaphiropoulou 2003: Zaphiropoulou Ph., *Exploration Archéologique de Délos, XLI, La céramique “mélienne”*, Αθήνα 2003.
- Ζαχαριάς κ.ά. 2012: Ζαχαριάς Ν. / Κυπαρίσση–Αποστολικά Ν. / Μπασιάκος Ι., «Χρονολογήσεις με οπτική φωταύγεια ιζημάτων της εισόδου του σπηλαιού της Θεόπετρας», στο N. Ζαχαριάς / Μ. Νεότερης Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, που έχουν εντοπιστεί σε σπήλαιο της βόρειας Ελλάδας (Σύρος 2017, σ. 526–529).
- 15 Πρέπει να τονιστεί πως από αυτή τη διαπίστωση εξαιρείται η Κρίτη, η οποία αποτελεί μία *sui generis* επικράτεια όσον αφορά τη χρήση των σπηλαίων. Λατρεία σε σπήλαιο της Κρήτης, με κτιστές κατασκευές μάλιστα, τεκμηριώνεται από τη Μέση Μινωική περίοδο και εξής, βλ. Tyree 1974, σ. 179–180.
- 16 Για τις διαμορφώσεις στο σπήλαιο της Βάφης, βλ. Weller 1903. Schörner / Goette 2004.
- Γεωργακοπούλου / Κ. Πολυκρέτης / Γ. Φακορέλλης / Θ. Βάκουλης (επιμ.), *Πρακτικά 5ου Συμποσίου Ελληνικής Αρχαιομετρικής Εταιρείας, Αθήνα 8–10 Οκτωβρίου 2008*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (Σειρά «Ανθρωπιστικές Επιστήμες»), Αθήνα 2012, σ. 137–144.
- Higgins 1959: Higgins R.A., *Catalogue of the terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities*, τόμ. 2, British Museum, London 1959.
- Ghali–Kahil 1960: Ghali–Kahil L., *La céramique grecque (fouilles 1911–1956)* (Études Thasiennes, 7), Paris 1960.
- Κουκούλη–Χρυσανθάκη 1973: Κουκούλη–Χρυσανθάκη Χ., «Σπήλαιο “Δρακότρυπα”», *ΑΔ 28* (1973), Β2, σ. 447–450.
- Κουκούλη–Χρυσανθάκη 1992: Κουκούλη–Χρυσανθάκη Χ., *Πρωτοϊστορική Θάσος. Τα νεκροταφεία του οικισμού Καστρί* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, 45), Αθήνα 1992.
- Κουκούλη–Χρυσανθάκη / Μαραγκού 2012: Κουκούλη–Χρυσανθάκη Χ. / Μαραγκού Α., «Αρχαϊκή κεραμική από τη θασιακή αποικία Οισύμη», στο Μ. Τιβέριος / Β. Μισαηλίδου–Δεσποτίδου / Ε. Μανακίδου / Α. Αρβανιτάκη (επιμ.), *Η Κεραμική της Αρχαϊκής Εποχής στο Βόρειο Αιγαίο και την Περιφέρειά του (700–480 π.Χ.)*. Πρακτικά Αρχαιολογικής Συνάντησης, Θεσσαλονίκη 19–22 Μαΐου 2011, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 321–338.
- Μανακίδου 2012: Μανακίδου Ε., «Ταφικά αγγεία της “Μηλιακής” Ομάδας από το παρόλιο νεκροταφείο της αρχαίας Οισύμης», στο Μ. Τιβέριος / Π. Νίγδελης / Π. Αδάμ–Βελένη (επιμ.), *Θρεπτήρια. Μελέτες για την Αρχαία Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 200–213.
- Παπαδόπουλος 2010: Παπαδόπουλος Σ., «Η ύστερη εποχή του χαλκού στην Ανατολική Μακεδονία: Παλαιά και νέα δεδομένα», στο N. Μερούσης / Ευ. Στεφανή / Μ. Νικολαΐδου (επιμ.), *Ιρις. Μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλη–Παπαστερίου*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 159–179.
- Schörner / Goette 2004: Schörner G. / Goette H.R., *Die Pan-Grotte von Vari*, Mainz am Rhein 2004.
- Sinn 1983: Sinn U., «Zur Wirkung des ägyptischen Bes auf die griechische Volksreligion», στο D. Metzger / B. Otto / J. Thimme / Ch. Muller–Wirth (επιμ.), *Antidoron. Festschrift für Jürgen Thimme zum 65. Geburtstag am 26. September 1982*, Karlsruhe 1983, σ. 87–94.
- Σύρος 2017: Σύρος Α., «Σπήλαιο Θάσου. Αναδρομή στην Έρευνα», στο Κ. Χιόνης (επιμ.), *Πρακτικά Ζ' Συμποσίου Ασιακών Μελετών: Η Θάσος διά μέσου των Αιώνων: Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός*, Θασιακά, τόμ. 18, Καβάλα 2017, σ. 513–538.
- Τιβέριος 2006: Τιβέριος Μ., «Πάρος – Θάσος – Εύβοια», στο N. Σταμπολίδης (επιμ.), *Γενέθλιον: αναμνηστικός τόμος για την συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή/ Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 2006, σ. 73–85.
- Tiverios 2008: Tiverios M., «Greek Colonisation of the Northern Aegean», στο G.R. Tsetschladze (επιμ.), *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, τόμ. 2 (Mnemosyne, Suppl. 193), Leiden 2008, σ. 1–154.
- Tyree 1974: Tyree E.L., *Cretan Sacred Caves: Archaeological Evidence*, διδ. διατριβή, University of Missouri, Columbia 1974.
- Wardle 1997: Wardle K.A., «Change or continuity: Assiros tomba at the transition from bronze to iron age», στο Π. Αδάμ–Βελένη (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη 10Α* (1996), Θεσσαλονίκη 1997, σ. 443–460.
- Weller 1903: Weller C.H., «The Cave at Vari I. Description, Account of Excavation, and History», *AJA* 7 (1903), σ. 263–288.